

УДК 349.412.3

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ФОРМ ВЛАШТУВАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ТА БЕЗДОГЛЯДНИХ ДІТЕЙ

Малишко І.В.

Білоцерківський національний аграрний університет

Досліджено історичні передумови розвитку форм влаштування для безпритульних та бездоглядних дітей. Зокрема звертається увага на основні причини зростання кількості безпритульних та бездоглядних дітей та шляхи подолання цього явища. Проаналізовано основні недоліки, притаманні всьому історичному проміжку часу піклування над дітьми-сиротами.

Ключові слова: дитина-сирота, бездоглядність, безпритульність, соціальне сирітство, форми виховання дітей.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою соціальної політики держави, відповідальною за добробут, розвиток і безпеку своїх громадян, є соціальний захист населення. В умовах складної політичної ситуації, зниження рівня життя населення, погіршення демографічної ситуації особливої актуальності набуває проблема соціального захисту дітей, найбільш уразливою групою серед яких є діти, які залишилися без піклування батьків. Обов'язок з утримання та виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, конституційно закріплений за державою.

В Україні чисельність посиротілих дітей серед загальної кількості дітей до 18 років становить понад 90 тисяч та понад 14 тисяч дітей щороку отримують статус дитини-сироти або дитини позбавленої батьківського піклування. Спостерігається збільшення кількості сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно: безробіття, зниження рівня доходів, відсутність житла, інвалідність, руйнування життєвих орієнтирів тощо. У таких родинах діти страждають від сімейного насильства, фізичного занедбання, жорстокого поводження. Ухилення дорослих членів сім'ї від виконання батьківських обов'язків розширює спектр видів дитячого сирітства. У зв'язку з цим потребує вирішення питання вдосконалення системи соціального захисту дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Суспільно-політичні та економічні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають нового бачення проблеми правового статусу та захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. Реалізація цього завдання не можлива без ґрунтового, об'єктивного та всебічного вивчення спадщини минулого, історичних коренів виникнення такого явища, як соціальне сирітство та його подолання в різні історичні періоди. Об'єктивний історичний аналіз подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, виникнення та розвитку перших інституцій для покинутих дітей, а також подальше її вдосконалення дадуть змогу оновлювати та вдосконалювати систему заходів спрямованих на подолання сирітства в сучасний період.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

У різний час у своїх дослідженнях питання виникнення та удосконалення форм виховання дітей-сиріт займалися такі вчені як: М.М. Гернет, М. Матвієвського, П.І. Люблінський, С.В. Позни-

шев. З другої половини 30-х років до кінця Другої світової війни істотних досліджень у зазначеній галузі не велося. Повернулися до них тільки у 50-х. Протягом наступних десятиліть засоби боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та форми виховання неповнолітніх привертати увагу вчених. Деякі з них, зокрема М.Г. Соловйова, П.В. Лихолат, Т.А. Третьякова, А.Й. Рогожин зверталися до історичного досвіду.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз історичного досвіду боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю та можливість його використанні для протидії дитячій безпритульності та бездоглядності в сучасний період в Україні.

Виклад основного матеріалу. Історія перебування покинутих дітей в інституційних закладах опіки є дуже довга і, звичайно що не обмежується Україною чи якоюсь іншою країною. Історичні джерела свідчать, що перші виховні будинки для занедбаних дітей з'явилися у Константинополі 335 року; перші притулки для підкидьків були збудовані священнослужителями в Італії у середні віки як спосіб боротьби з дітовбивством. Перший такий заклад виник у Мілані 778 року, у 1212 році з'явився шпиталь Сан Спїрїто у Римі. Згодом подібні установи відкрилися в інших містах Італії, найбільше їх було у Флоренції наприкінці XII та на початку XIV століття. Значимим на той момент було не лише піклування про дітей-сиріт, але й те що здійснювалася профілактична робота, а саме: допомога матерям, запобігання відмові від дитини, передавали дітей у родини, переважно селянські, здійснювали контроль за їх вихованням [2, с. 9].

Схожі процеси відбувалися і в часи князівства, князь Володимир I доручав «общественное призрение», куди входила і допомога сиротам, піклуванню і нагляду духовенства. Турбувався він «о прокормлении сирот» сам роздавав «убогим, странникам, сиротам великую милостью». Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків. Згадки містяться у тексті Руської правди, де існували норми соціального характеру, зокрема 8 статей стосувалися проблеми захисту дітей, у тому числі правила стосовно опіки над сиротами. Піклування про сиріт розглядав як один із головних обов'язків і Володимир Мономах, який правив з 1114 року. В своїй Духовній дітям він заповів захищати сироту, закликав: «Всего же паче убогих не забывайте,

но елико могуте по силе кормите, снабдите сироту». Турбота про дітей-сиріт у той час була приватною справою князів або покладалась князівською державою на церкву. І здійснювалась вона за релігійним, моральним покликанням, розглядалась як «богоугодная акция» [1, с. 20]. За часів княжої доби про сиріт, обездолених та жебраків турбувалися князі та церква. Допомога носила характер доброчинності: роздача милостині харчів. Після занепаду київської Русі ця традиція перейшла до церков та монастирів, що продовжують надавати притулок та забезпечувати харчами.

Існуючі традиції певною мірою зберігалися і в Статутах Великого князівства Литовського, до складу якої входила більша частина земель, заселених українцями.

Правове регулювання відносин, пов'язаних із дітьми, в цей період будувалося з урахуванням принципу становості суспільства. Законодавця, передусім, цікавила доля дітей шляхти. Саме для реалізації їх прав і свобод насамперед було розроблено певний правовий механізм. Як і за часів Київській Русі, на чільному місці стояли норми права, які встановлювали порядок влаштування дітей-сиріт та забезпечення майнових прав дитини. Цю частину називають опікунським правом.

Таким чином започатковувались перші ознаки прояву владної турботи над дітьми-сиротами, хоча постійного й послідовного характеру вони не мали.

Подальший розвиток піклування над дітьми-сиротами відбувався за царя Олексія Михайловича, під час правління якого створювалися спеціальні прикази, які цілеспрямовано займалися «призрением» бідних та сиріт. За Указом царя Олексія Михайловича в 1650 році була надрукована Кормча книга, яка включала в себе всі існуючі до того часу правила православної церкви, що відносились і до сиріт та наголошували на допомозі нужденним дітям.

В 1682 році був підготовлений проект Указу, в якому із числа злиднених виділялись нужденні безродні діти. В ньому вперше ставилось питання про відкриття для них спеціальних будинків з метою навчання їх грамоті і ремеслам, наукам, які «зело и во всяких случаях нужны и потребны». Саме цей проект завершав епоху, коли зародилась ідея державного «призрения». Місце благочинності заради спасіння душі без співвідношення проблем піклування з задачами суспільства підміняє ідея, в основі якої лежали «нужды государства и забота о пользе населения» [1, с. 21].

Тому, через брак робочих рук обґрунтовується відношення до дитини-сироти як до майбутнього робітника. Держава почала віддавати бездоглядних дітей як приватним особам, так і церковним установам, дозволяючи їм користуватися безкоштовною працею вихованців. За таких обставин, приватні особи з великим бажанням брали на виховання сироту. У такому поневоленні заключалась примітивна форма турботи суспільства й держави над дітьми, які залишилися без сім'ї. Така система влаштування дітей-сиріт існувала довго – до кінця XVIII століття.

Значні зміни відбулися за царювання Петра I. Його реформаторська діяльність включала но-

вовведення і в галузі піклування над дітьми-сиротами. Церковне і благодійне піклування поступово підміняється державними закладами, які з самого початку їх, створення називалися будинками для підкидьків або для ганебно народжених дітей. Одночасно Петро I почав намагатися вести боротьбу з злидненістю, як із явищем, що породжує ріст кількості безпритульних дітей. Така боротьба заключалась у повеліннях типу: «Нищим по миру по Москве мужеска и женска полу и ребятам и старцам и старицам милостыни не просить и по мостам не сидеть» або «Малолетних нищих и ребят, бив батоги, посылают на суконный двор и к прочим мануфактурам» [3, с. 9].

Не можна не звернутися до досвіду піклування над дітьми-сиротами, який здійснювався за Катерини II, оскільки за час її правління турбота про дітей-сиріт набула нового забарвлення. У січні 1763 року Катерина II затвердила «Генеральный план императорского Виховного будинку» у Москві. А в квітні 1764 року в будинку біля Карварської брами розпочався прийом немовлят. В Указі від 7 листопада 1775 року «Учреждения для управления губерний» з цього приводу закріплено: «если где устройство сиротских домов будет неудобно или потребует издержек, кои отнимут способы к оказанию Призрения большему числу сирот, то Приказ неумущих сирот отдаёт за умеренную плату надежным добродетельным и добронравным людям для содержания и воспитания с обязательством, чтобы представить их во всякое время Приказу». Надзвичайно прогресивною і новаторською по відношенню до дітей вважалась ст. 301 цього Указу в якій зазначалось, що дитина передається вихователям, «дабы научился науке или промыслу или ремеслу, и доставлен был ему способ учиться добрым гражданином». При цьому дотримувался принцип влаштування дітей-сиріт в сім'ї за станом належності, а саме: «всяких иных сирот – для научения или прокормления по их полу, роду или состоянию» [2, с. 10]. Вперше за Катерини II незаконнонароджені підкидьки не закріпачувались, а закріплялись до виповнення повноліття за відомством приказів громадських установ, а згодом ставали вільними, навіть враховувалась думка сироти при влаштуванні її на роботу та вирішенні її подальшої долі.

Таким чином була здійснена суттєва та дієва спроба упорядкування державно-правової охорони дітей, які залишилися без батьківського піклування. Але, матеріальна злидненість більшості населення не дозволила викоринити таке повальне явище як «тайний принос», тобто таємне залишення дітей, внаслідок чого вони ставали підкидьками. Хоча вживались заходи щодо пошуку шляхів надання допомоги нужденним матерям у вигляді надання матеріальної допомоги бідним матерям, які не могли виховувати своїх дітей власними силами.

Продовжували своє існування і сирітські будинки, які фінансувалися із різних джерел у тому числі і на благодійні пожертвування від багатіїв. Багаті прошарки суспільства усвідомлювали, яку загрозу їм несуть бездомні діти, які зазнавши скрути, повір'янь та пригнічення, досягши зрілого віку стануть на боротьбу з існуючим ладом. Життя дітей, які перебували у таких виховних

будинках було надто важким. Ці будинки були тісними і налічували інколи понад 1000 дітей. Величезне скупчення малюків в умовах, коли медицина ще не володіла засобами боротьби з інфекційними захворюваннями, коли санітарно-гігієнічні умови та комунальні зручності, в сучасному розумінні тільки зароджувались, призводили до великої дитячої смертності: у 1764 р. вмерло 424 із 542 дітей, що поступили, інколи вмирало 80-87 дітей із кожних ста [4, с. 21].

З розвитком кріпосного права та поступовим розширенням суспільства, піклування над дітьми-сиротами держава стала перекидатися на організації, в веденні яких знаходились окремі прошарки суспільства. Так, наприклад, дітей-сиріт поміщицьких селян під розписку віддавали панам, таких дітей державних селян передавали місцевому старості, дітей військових відправляли в роту кантоністів. Якщо невідомо було чия дитина, її записували до міщанського стану.

В Україні, якщо дітей-сиріт не всиновлювали родичі чи інші люди, то їх передавали на виховання в приюти і школи при церковних закладах. У разі якщо такі діти були кріпаками, то спочатку вони були козачками, а потім панською прислугою, що мало відрізняється від звичайного кріпацтва.

Початок ХХ століття відмічений гуманним зверненням до проблеми сирітства, яке першочергово було пов'язане із масовою бідністю населення. Пошуки найкращих шляхів охорони безпритульних та бездоглядних дітей не були власне метою. Вони вживались не тільки для того, щоб покращити існуючу систему державного піклування над дітьми, які потребували батьківської опіки. Зрозумілим стало, що на практиці навіть найкращі ідеї не могли бути втілені наперед із-за бідності. Тому пропонувалась організація спеціальної невеликої структури, що могла б в точності знати, де утворилась потреба, в якому розмірі і яка допомога найбільш бажана в даний час [5, с. 110]. Характер такого піклування заключався у наданні матеріальної допомоги нужденним сім'ям. Було підраховано, що утримання одного підкидька обходилося в 10 раз дорожче, ніж надання матері своєчасної допомоги. Тому робився висновок: «передача в семью брошеного родителем сироти – лучший способ его устройства» [6, с. 13]. Сьогодні не можна не погодитись з цим твердженням.

Посиротила сотні тисяч дітей перша світова війна, що й обумовило підвищення уваги та посилення ролі держави в боротьбі з безпритульністю. З ініціативи Земських та Міських спілок був скликаний з'їзд громадських діячів, у програмі якого обговорювалось питання створення проекту закону про захист дітей, які постраждали під час війни.

Головними причинами зростаючої кількості безпритульних та бездоглядних дітей (як повних так і соціальних) виступали:

- Нестабільна соціальна ситуація;
- Зростання промисловості у містах, що зумовило значний вплив робочої сили з сільської місцевості;
- Ескалація військової загрози;
- Погіршення матеріальних умов життя.

Але, 1917 рік відзначився активізацією руйнівних соціальних процесів. В результаті людне-

вої революції 1917 року, створений новий орган адміністративного управління – Міністерство соціальної допомоги, у структурі якого був створений відділ соціальної допомоги дітям. Визнавалось, що потрібен поворот від благодійності та допомоги дітям харчами, одягом та житлом до соціального виховання. Але, заходи Тимчасового уряду по боротьбі з безпритульністю залишились на рівні паперових проектів. Дитячі заклади приходили в занепад, вихованці яких потрапляли на вулицю.

В перші роки радянської влади організаційне становлення системи охорони дитинства велося в двох напрямках: по-перше, в створенні при різноманітних народних комісаріатах особливих відділів, по-друге – в створенні центрального органу, який би об'єднав зусилля цих комісаріатів та відділів. Турбота про дітей сконцентрувалася в чотирьох народних комісаріатах: освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та праці, частково юстиції. Турбота про безпритульних була покладена на Народний комісаріат соціального забезпечення. А перший центральний орган, який був створений в 1919 р. – Рада захисту дітей [7, с. 186].

Визначення поняття «безпритульність» передбачало, перш за все, перелік соціальних умов, характерних рис середовища, в якому знаходиться дитина та класифікацію (за ознакою наявності чи відсутності таких) зазначеного явища. Обсяг поняття безпритульності знаходився в залежності від того, наскільки широко ставилася проблема охорони дитинства в суспільстві.

Рубінштейн В.І. в 1925 р. в праці «Поняття та види дитячої безпритульності» дав чітку класифікацію типів безпритульності, а саме:

- зовсім безпритульною (безпритульні у вузькому значенні) повинна бути визнана дитина, яка не знаходиться під опікою родини (або замінюючих її установ, організацій та осіб, як-то опікуни, родичі та особи, які взяли дитину на виховання);
- частково безпритульною (напівбезпритульні) повинна бути визнана дитина, яка знаходиться під опікою родини (або установ, організацій чи приватних осіб, які їх замінують) [7, с. 186].

У свою чергу, друга категорія, в залежності від відсутності тих чи інших необхідних умов, підрозділялась на види:

- 1) відсутність належних матеріальних умов існування;
- 2) відсутність належного виховання та нагляду;
- 3) відсутність здорової моральної атмосфери;
- 4) відсутність належного відношення до дитини (жорстоке поводження, зловживання владою тощо);
- 5) неналежні умови дитячої праці.

Офіційно вважались безпритульними, в перші роки радянської влади, тільки ті діти, які відносились до першого типу. Лише з прийняттям в 1927 році постанови ВУЦВК та РНК України «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», на державному рівні почали враховувати дітей, які підпадали під другу категорію.

Історичний огляд досвіду існування різних форм опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які з тих чи інших причин залишились без батьківського піклування дозволяє його підсумувати й зробити висновки з метою врахування пози-

тивних надбань, упущень і прорахунків як на сучасному етапі, так і в майбутньому. Так, на нашу думку, серед головних недоліків, притаманних всьому історичному проміжку часу піклування над такими дітьми є:

- відсутність повної законодавчої бази і фінансових можливостей в діяльності державних органів та установ, які здійснюють піклування над дітьми-сиротами й дітьми, які залишилися без батьківського піклування;
- відсутність цілеспрямованої державної політики щодо питань вирішення даної проблеми;
- агітаційно-пропагандистський характер вирішення проблеми подолання сирітства дітей;

• направлення зусиль держави виключно на подолання власне явища дитячої безпритульності, не враховуючи причин, що його породжують.

Висновки і пропозиції. Надзвичайно важливим і обнадійливим є те, що нарешті, як на рівні громадської свідомості так і на рівні державної політики, усвідомлена необхідність реформування державної системи опіки і піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування у бік розвитку сімейних форм утримання та виховання таких дітей та узгодження чинного законодавства у відповідності до норм Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною у 1991 році.

Список літератури:

1. Артюшкіна Л.М., Полянничко А.О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): Монографія. – Суми: СумДПУ, 2002. – 268 с.
2. Річард Картер, Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). – К.: Логос, 2005. – 88 с.
3. Довідка НКО. – ЦДАВО України, ф. 283, оп. 1, спр. 705, арк. 205.
4. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. – К.: Изд-во КГУ, 1960. – 64 с.
5. Протокол № 53 заседания Политбюро ЦК КПУ от 31 мая 1921 года. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 109-111.
6. Довідка НКО. – ЦДАВО України, ф. 283, оп. 1, спр. 705, арк. 205.
7. Доповідь голови Центральної комісії допомоги голодуючим Г.І. Петровського на УІІ Всеукраїнському з'їзді рад про становище дитячого населення, 10-14 грудня 1922 року // Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 186-187.
8. Патронат як засіб боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в УРСР у 20-х роках // Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття – нові проблеми? / Збірник наукових статей. – К.: Академія праці і соціальних відносин, 2000. – С. 115-121.

Мальшко И.В.

Белоцерковский национальный аграрный университет

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ФОРМ УСТРОЙСТВА БЕЗНАДЗОРНЫХ И БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация

Исследована исторические предпосылки развития форм устройства для беспризорных детей. В частности обращается внимание на основные причины роста количества беспризорных и безнадзорных детей и пути преодоления этого явления. Проанализированы основные недостатки, присущие всем историческом промежутке времени попечительства над детьми-сиротами.

Ключевые слова: ребенок-сирота, безнадзорность, беспризорность, социальное сиротство, формы воспитания детей.

Malyshko I.V.

Bila Tserkva National Agrarian University

HISTORICAL BACKGROUND EMERGENCE OF FORMS OF PLACEMENT OF HOMELESS AND NEGLECTED CHILDREN

Summary

Historical background of the development of forms of placement for homeless and neglected children is researched. Particular attention is paid to the main causes of the increase in the number of homeless and neglected children and ways to overcome this phenomenon. The main disadvantages inherent in the whole historical period of care over orphans are analyzed.

Keywords: child-orphaned, neglected and homeless children, social protection, care of children.